

GRÓF BETHLEN MIKLÓS EMLÉKIRATAI,

különös tekintettel arra,

hogy ifjúkori életirata nem apokryph.

Erdély történelmének az a korszaka, mely Erdély fénykorát, a nemzeti fejlődések emlékeiben dús, gazdag éveit képezi, történelmi kútfők, történetiratok, kronikák és emlékiratok dolgában nem szegény. Szükséges azonban, sőt hazafiúi kötelességünk, hogy az alkalmilag elékerülő, vagy szándékosan felkutatott adatokat gyűjtsük, s a gyűjtöttöket, feltéve, hogy igaz kamarán keltek, az elhanyagolás vagy éppen félrelökés ellen védelmezzük. Annál kevésbé nézhetjük el ha éppen történetíróink jönnek arra a merész ötletre, hogy emlékiratainkat alapos ok nélkül apokrypheknek deklarálják.

Részemről, ki édes hazánk örömben és fájdalomban oly gazdag történelmét tanulmányozni éltém gyönyörének tartom; ki a népregeket, tradíciókat, adomákat is gyűjtöm, keresve bennök a valót, a történelmi elemet: különös keserűen voltam meglepve, midőn gr. Bethlen Miklós önéletírása nyomtatásban megjelenésekor az előbeszédben olvasám, hogy tudós kiadója, Szalay László gr. Bethlen Miklós ifjúkori emlékiratát, mely előbb francziául, majd „Gr. Bethlen Miklós ifjúkori életének, ugy Erdélyország akkori történeteinek tulajdon magától franczia nyelven való leírása“ ezim alatt magyarra fordítva Kolozsvárt 1804-ben megjelent, s a melyet mi a megnevezett kútfőből eredetnek ismertünk el, apokryphnak nyilvánítá; belégyezvén abba a téves véleménybe, mintha Révérend, egy franczia abbé irta volna.

Ha fel nem szolalnánk mellette, magunk is belé látszanánk nyugodni abba, hogy édes hazánk megfosztassék egyik legszebb emlékiratától, hogy ugy szóljunk, a magyar regényirodalom egyik legklassikusabb korrajz töredékétől.

Lette volna e korrajz, illetőleg emlékirat a XVII. Századnak bár mely jelentéktelen fiáé, még akkor is valódi nemzeti veszteségnek tekinteném lemondani arról, hogy ez az irat, mely évszázadnak szokásait oly

szabatosan festi, csak amugy könnyveden megkapja az ostracismust. Menynyivel inkább kell ez emlékirat magyar polgári jogáért szót emelnünk, midőn az, a hol egész terjedelemben kezeli a tárgyat, egy oly kitünő férfiú fiatal korát festi, kinek egyetlen hibája, hogy akkor született, mikor már a szabad szónak nem volt kelete, a magasabb röptü léleknek a légkör már nem kedvezett, a midőn már a nemzeti fejedelem napja leáldozóban volt, s a körülmények hódító árjával az egyezkedés divatossá vált vala.

Nem kívánok Bethlen Miklós életrajzába bocsátkozni. Az tengere a szenvedéseknek, az ő élete egy politikai martyr élete. De különben is elég ismeretes, mert fenn hagyta három emlékiratában ő maga. — Hanem arra nézve hogy emlékiratainak minden lapját méltányolni tanuljuk, meg kell említenem: hogy ő fia a történetíró Bethlen Jánosnak, Apafy alatt Erdély kancellárjának; hogy ő már mint szakáltalan ifju Udvarhelyszék főkirálybírája volt, mit azonban 1676-ban, harmincznégy esztendőskorában elvesztett, mert a török uralom feltétlen pártolójával Beldi Pállal forradalmat tervelt; s meg kell említenem, hogy az Apafi, Austria felé hajló udvara őt, a lángeszűt tovább mint tíz évig tisztség nélkül hagyta, s csak is 1689-ben juthatott oda, hol anynyi mindennapi fej szerepelt — a tanácsurasságra.

Egy ily jellem emlékirata nem kisszerű tünnemény, főleg ha megfontoljuk, hogy ő volt az a nagy diplomata, a ki, midőn a Caraffa által 1688-ban megígért diplomát az ország sehogya se bírta papírra tétetni, 1690-ben felhasználva a gr. Tökölyi Imre béltését, csaknem maga fejétől Bécsbe sietett, diplomát fogalmazott, s egy pár hónapi fennmúlásának sikerült a Leopoldinum diplomát az udvarral formuláztatni. Ő volt ismét az is, ki bár 1691-ben kancellárrá lett, midőn látta, hogy a Leo-

poldinum diploma betűi megelevenedni nem akarnak: most felhasználni akarva a Rákóczi forradalom előszelét, álnév alatt „Olajágot viselő Nőe galambja“ című röpiratot nyomtatott,¹⁾ melyet az európai diplomatiának kiosztva, ezt arra a véleményre akarta bírni, hogy Erdély trónját vissza állítván, reá egy protestáns német herceget ültessenek. Mi kitudódván, nehogy Bethlen a Rákóczi forradalomba tevékeny szerepet vehessen magának, 1704-ben elfogatott és fogságában hala el Bécsben.

Egy ily tragikus élet minden mozzanata méltán igényli figyelmünket: anynyival is inkább, mert ő, mint a ki ifju korában Európát bétáztta, kit az ország Bécsbe gyakori követségekre használt, ki azon kor divatos nyelveit beszélte,²⁾ s mint emlékirataiból is látszik, az ékesszólás és írói tehetség kitűnő talentumával, legalább ubertasával volt megáldva: oly egyéniség volt a maga korában, ki a dolgok menetét nem mindennapi lélekkel s nem a vulgus figyelmével kísérte. Ő nem csak közel állott a küzdő homokhoz, nem csak passiv szemlélő volt: hanem szerepelt.

De ha egyéni, hivatali állását nem is kívánók sulyba vetni, hátrahagyott iratai az eladás élénkségénél, az elbeszélés részletességénél fogva is, méltán igénylik, hogy mint történeti kútfőket a méltánylat megérdemlett pozézara emeljük.

Ezek előre bocsátása után értekezéstünk tárgyára áttérve, hadd idézzük Szalay L. véleményét, melyet gr. Bethlen Miklós ifjukori életirataról mondott; és a mely az általa kiadott „Önéletírás“ előbeszéde végén így hangzik: „Hadd tegyek itt berekesztéstül még néhány szót a közkezezen forgó s magyar fordításban is megjelent: „Mémoires historiques du Comte Bethlen Niklós, contenant l'histoire des derniers troubles de Transylvanie“ című munkáról, melyet bel- és külföldön sokan a mi Bethlenünktől iratottnak vélték, noha már a „Histoire des révolutions de Hongrie“ kiadója által, ki azt több kihagyással gyűjteményébe iktatta, eléggé világosan apocryphnak nyilvánítatik; s noha ki legyen szerzője, az első kiadás (Amsterdam, chez Jean Swart sur le Kneuterdyk, 1736. Rouen chez J. B. Machuel, libraire 1736) előszavából is értesülünk. „Je n'en suis presque que l'éditeur; — írja a magát meg nem nevező francia kiadó, „tout le fond et tout ce qu'il y a d'es-

¹⁾ Szalay László kiadá-ában ily címmel jelent meg, „Olajágot viselő Nőe galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyuladásnak előtársára, s a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldovaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készített korszó viz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy Brittanian királynéjának és a több keresztény királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatatik Fridericus Gotefridus Veronensis által. Hágában Teophilus Philadelphus betűivel a kigyó címere alatt, anno pacis mundi MDCCIV. Mottója: Legyetek annakokéért okosok, mint a kigyók, és szedek mint a galambok. Math. cap. X. vs. 16.

²⁾ Archiv d. Vereins n. Folge I. 289.

sentiel, est tiré des mémoires de feu mr. l'abbé Révérend, qui me sont tombés sous les mains, par les soins d'un illustre magistrat, à qui cet abbé les avait donnés avant sa mort... Cet abbé fut l'agent secret de la fameuse diversion, que firent les mécontents de Hongrie en 1677. Il avait été envoyé au commencement de cette année en Transylvanie par monsieur le marquis de Béthune, qui était alors ambassadeur extraordinaire de la cour de France auprès du fameux Sobieski roi de Pologne. Le but de sa mission était de mettre à exécution un projet si important, et il y réussit après quatre années de séjour à la cour du prince Apaffi, souverain de Transylvanie. Témoin de tout ce qu'il rapporte dans les mémoires, dont je me suis servi, on peut s'assurer qu'il n'a rien dit que de vrai: le reste il le tenait du jeune Bethlen Niklos lui-même, sous le nom de qui sont ces mémoires, qu'il avait beaucoup pratiqué en Transylvanie, et qu'il accompagna dans le second voyage que ce jeune seigneur fit en France.“

Semmi kétség, hogy Révérend, Erdélyben, tartzkodásakor viszonyban állott Bethlen Miklóssal, ki önéletírásában maga is említi, hogy XIV. Lajos ügyviselőjével találkozott; hiszem készséggel azt is, hogy a beszédes erdélyi életének egyes eseményeit elmondotta a kandi francziának, s nyilván való, hogy ez például Zrinyi Miklós halála körülményeit Bethlen elbeszélése nyomán iktatta könyvébe; de más részt a magyar életírásnak ama francziával egybevetése azt is láttatja mindenkivel: hogy Révérend inkább regényt írt, mint historiat, regényt, melynek ráájában becses historiai és ethnographiai adatokat is talál az, ki a valóságot a költészettől megkülönböztetni tudja.“

Eddig van Szalay véleményezése, melyre ezennel néhány rhapsodistikus megjegyzést kívánok tenni.

Gróf Bethlen Miklósnak az olvasó közönség sajátlag csak egy emlékiratát ismeri, azt mely kéziratban sokunknál megvan, s melyet Szalay László 1860-ban, Pesten, „gr. Bethlen Miklós önéletírása“ cím alatt, két kötetben kiadott.

Azonban Bethlennek ez az életírása csonka; egy kéziratban ismeretes második emlékirata egészíti ki, az, a melyet bécsi fogságában 1708-ban dolgozott, s a melyet a ministereknek kívánt benyújtani: a latin nyelven írt „Sudores et Cruces comitis Nicolai de Bethlen.“ Eművéről maga Bethlen azt mondja (Önéletírása II. 118. l.) hogy a mi ebben van, azt a magyarban ismételni nem kívánta; tehát ezt már maga, mint önéletírása kiegészítő részét tekintette.

Harmadik emlékirata a jelen nyomozódás tárgya, gr. Bethlen ifjukori életének leírása, mely először francziául 1736-ban ily cím alatt jelent meg: Mémoires historiques du Comte Bethlen Niclos, contenant en particulier Histoire des derniers Troubles de Transylvanie;“ azon munka, melyet később az „His-

toire des Revolutions de Hongrie etc. című gyűjteményben 1739-ben másodszer kiadták; s mely munka 1804-ben Kolozsvárt „gr. Bethlen Miklós ifjúkori élete“ cím alatt magyarra fordítva szintén megjelent. Éppen az a nagybecsű emlékirat, melyet Szalay L. „Bethlen M. önéletírása“ kiadásánál, ahoz írt előszavában (X—XII. l.) a kérdéses életírat második francia kiadója után — apokryphnek nyilvánított, s így emlékirataink sorából egy merész tolvonással kiírtott.

Hogy nagyérdemű történetírónk ez emlékiratot apokryphnek találta, hogy a francia kiadónak hitelt adott, nem lehet csodálni; mert a történet-nyomozás gyanakodóvá teszi, s anynyival is inkább aláírhatta e véleményt, mert a francia második kiadó a midőn „Histoire des Révolutions de Hongrie“ című gyűjteményében, mint második kiadást felvette, s némi rövidítésekkel kiadta: előszavában nyíltan kimondja, hogy ő azt Révérend abbé munkájának tartja, ki I. Apaffi korában a lengyel udvarnál francia követi attaché volt, minthogy e munkát Révérend abbé adta közkézre.

Ez Szalay L. kételyének alapja és semmi más. S miután én ezt az emlékiratot „Viseletek és szokások“ című munkámban a XVII. Száz szokásai, öltözékei leírásánál mint kútfőt használtam: nem kevésbé döbbsentem meg arra a gondolatra, hogy Szalay, mint mester szavára, e páratlan adatgyöngyök a valódiak sorából könnyen ki hullhatnak.

E vezérelt a nyomozásra, s reméllem, hogy magát a mestert is, kinek bizonynyal szintén fájtt egy ily emlékirat elvesztése, véleménye megváltoztatására bírom.

Okaim következők: Első az, hogy a fellebbezett említett három emlékirat együtt képez oly egészet, hogy amazok bár melyike nélkül Bethlen Életírata esonka.

Hogy pedig Bethlen, ki életének minden részletét akarta is adni, de adhatta is, lehetetlen hogy élte legszebb idejét, a rózsaszínű emlékek legviribőbb korszakát, épen ifju korát hagyta volna leiratlan.

De vegyük közelebről. Bethlen Miklós 1642-ben született. Apokryphnek nevezett, de sajátlag első emlékirata Baresai Akos fejdelem trónra léptével kezdődik, mi is Bethlentünk életének 18-ik évére esik.

Kezdődik tehát első életírata 1659-ben, s festi azt a kort terjedelmesen 1670-ig, rövidebben tartva 1680-ig; az 1680—90 közti tizévet csak futólag említi.

Második emlékirata, a Szalay által kiadott önéletírás, említ ugyan valamit gyermekkoráról, de ifjuságát mintegy átszőki, mondhatni, nem kívánja ismételni ifjúkori életírása részleteit. És a mi szintén mellettem bizonyít, ez az önéletírás a honi tör-

ténetekre csak is 1673-ban kezd vonatkozni, élte 31-ik évében; s folytatja 1690-ig egész terjedelemben. — Tehát ez az életírat éppen azokat az éveket adja hosszszason, melyeket a francziában vázlatosan említett. Vannak ugyan ebben is jelzések egész 1704-ig, de csak töredékekben.

Harmadik emlékirata a „Sudores et Cruces“ éppen ott kezdődik, hol a második végződött, u. m. 1690-től s terjed 1704-ig, mint a mely évben fogságba esvén, emlékirónk politikai élete megszűnt.

Igy egészíti ki a három emlékirat egyik a más. Csak is így van kiegészítve az emlékekben gazdag 45 év, melyet Bethlen első ifjuságától fogságáig anynyi küzdelemmel élt át, s melyet mint nagyravágyó de vágyaiban esalatkozott kedélyű ember, minden áron kívánt feljegyezve hagyni, s a melynek megírására többire kegyvesztett állapotában, hosszszas fogságában elég idővel rendelkezett.

Második okom: hogy ezt más, és épen idegen nem is írhatta.

A ki olvasta azt a munkát, első tekintetre meggyőződhetik, hogy ez nem regény, hanem eleje emlékirat, vége pedig kronika; hogy elejét csak is az írhatta, ki már mint 18 éves fiatal ki volt téve egy platói szerelem ábrándjainak. Bethlen nemes szerelme tárgyát, Bánfi Agnest, a trónra lépett Baresai Akos oly hirtelen eljegyezte, hogy Bethlen az ifju szép hölgynek még nem is nyilatkozhatott; a nászra békövetkezett fájdalomnak, illetőleg lázas betegségnek Bethlen oly részleteket szentel, hogy az a Monte Christo írója dús képzetének is becsületére válék. Ha nem ő, hanem más írja, annak alaposan ismernie kellett volna Bethlen János kancellár ház-tartását, mint apját; ismernie kellett volna Bethlen Miklós nevelőjét, hogy a helyzetet oly körülményesen és következetesen rajzolhassa.

Es mit mondjunk arról a chronologiai, topographiai és történelmi hűségéről, melylyel Bethlen történelmének minden jelenete öszszeszövődik. Az a találkozás, melyet a fejevári kertben a fejdelemnél nyert, az akkori fejedelmi lak és kert leírását adja. Az a jelenet, melyben a Szebenbe bézárt és ostrom alá vett Baresai Akos Bethlent a nejehez küldi, ki a Dévai várba volt húzódvá, részletekig festi a Dévai várat, s az onnan Szebenig vezető erdőborította mellék útát... Ezt idegen nem írhatta.

Mint mondjunk továbbá arra a tánczestélyre, melyben régi társas tánczunk folyamát ez egyetlen helyt bírjuk leírva; s mit mondjunk nemzeti öltözetünk leírására, mely a színekig és gombokig, a legyező kis tükréig viszi a részleteket; mit, nemzeti szokásaink apró árnyalataira, melyeket egy franczia lehetlen, hogy oly lelkesedéssel lett volna képes magasztalni, legalább úgy, hogy nemzeti büszkesége fel ne kiáltson, hogy „szép, szép, de a franczia mégis szebb.“

Harmadik okom: hogy Révérend abbé épen nem írhatta.

Révérend pap és diplomata volt. Egy pap és diplomata, ha hazánkról két kötetet ír, mélyebben

vág vala bé történelmünkbe és politikánkba, s ha regényes színt akar iratának adni, bironyosan nem választja egy rajongó ifju első szerelmét; s nem azt nyomja éveken át előtérbe.

De különben is Révérend abbét ismerjük, mint történelmünkben fellebbenő egyéniséget. Ő francia ország követi attachéja volt a lengyel udvarnál, s mint ilyen 1677 elején járt Erdélyben, s ez évben az erdélyi és lengyeludvar között egy Austria elleni hadjáratra vonatkozó szövetséget hozott létre, melyet Lengyelországban májusban írtak alá.

E benjárásakor juthatott volna adatokhoz. Igen de 1660 és 77 közt tizenhét hosszu év fekszik, már pedig ez életírásban az 1660-dik év áll legnagyobb világításban. Bethlen Miklós 1668. jun. 11-én Kún Honával már megtartotta lakadalmát, azt a lakadalmat, melyet második önleírásában szintén részletekig ad. E házassága után következett bé az a forradalmi törekvés, mely aztán Bethlent és Béli Pált 1676-ban Fogarason fogságba ejtő, honnan csakis 1677 márt. 31-én szabadult ki. Oly eseményeken és viszontagságokon ment keresztül tehát e 17 év alatt Bethlen, hogy regényes szerelme kortársai emlékében elmosódott, így mások oly elevenen elé nem adhatták: ő maga pedig mint 35 éves ember s 8 éves házassaligha az 1660-dik évnek adott volna legnagyobb súlyt, ha ekkor maga beszéli el az életét Révérendnek.

De nem is beszélhet, mert Révérenddel mint fogoly, a Fogarasi várban, mint maga is említi (Mémoires 278 l.) csak futólag találkozhatott. S ha szintén hosszabb időztek volna is együtt, már lélektanilag sem foghatni meg, hogy hosszas fogságában éppen ez emlékeket részletezze legtulnyomóbban. És ha szintén némi ismeretességet kötöttek is, Révérend legkevesébe sem erőszakolhatta Bethlen nyíltságát és barátságát, ki miként atyja, a vén kanczellár, azt az elvet vallotta, hogy: „a míg a francia ide doból, addig a német a port elüti rajtunk.“ És végre már csak azért sem írhatta Révérend abbé, mert az emlékirat e bennjárása után is még éveken át foly

Hogyan kerülhetett mégis a francia kézirat, Révérend iratai közé? Erre később térünk vissza.

Negyedik okom az: hogy Bethlen más emlékirataiban reá vonatkozik.

Hogy maga Bethlen nagyobb „Önéletírása“ szerkesztésénél a más két emlékiratára tekintettel volt, már fennebb is érintem, a menyinyiben megjegyeztem, hogy nagyobb önéletírása 1673—90 közt mozog részletesen, holott a más két emlékirat a fenmaradt időközöket egészíti ki. Nagyobb önéletírásában az 1691—1704-ik év közti időközt csak vázlatosan adván, többször kifejezni, hogy ezt s ezt „megírtam a deákban,“ vagy hogy a deákhöz ezt vagy emezt adja.

Ismét fellebben tehát az a kérdés, hogyan lehet már most megmagyarázni, hogy Bethlen harmincz éves koráig semmire sem kívánt volna na-

gyobb önéletírásában emlékezni, ha már le nem írta volna?

Ha nyíltan magáénak vallotta volna valahol e munkáját, most természetesen nem volna kérdés alatt s felesleges volna nyomozásom. De minthogy nem vallotta, a reá vonatkozásokat a legnagyobb figyelembe kell vennünk.

Önéletírásában két ily helyet találunk. Egyiket (I. 378 l.) hol éppen az 1668—73 közti dolgokat írja, világosan mondja, hogy ezeket az éveket csak „compendizálja.“ Mire nézve közbevetőleg legyen mondva, meg kell említenem, hogy önéletírása kézírasi példányában, mely sajátom, a Compendizálom szó előtt, az értelmet zavaró „aztán,“ melyet nyomtatásban olvasunk, nincs meg.

Második vonatkozása van ott (I. 339 l.), a hol így szól: „nem elegyítettem a felső három részbe semmi publicumot... szántszándékkal.“ Mit tehetne egyebet e szántszándék, minthogy nem akarta magát ismételni; mert magános élete s fogsága hosszas folyamán át elég ideje lett volna, hogy elegyítsen bár mennyit s éppen abból a korból, mely lelegelevenebb emlékezettel állott szolgálatjára, hogy idejét előlje.

Ötödik okom az, hogy Bethlen Miklós ezt kérdéses emlékiratában magáénak vallja, s mintegy magyarázatát adja annak, hogyan írta ezt francia nyelven.

Ugyanis ez emlékirat, a magyar fordítás szerint szóról szóra így kezdődik:

„Parancsolod aszszonyom, hogy írásba tegyem életemnek különös történeteit, a melyeknek előbeszélésével én neked a veled való gyakor társalkodásomban, melyhez szerencsém volt, időtöltésedre voltam.

Engedelmeskedem parancsolatodnak, meg nem tagadhatván semmit egy oly érdemes személytől, a kinek mindennel tartozom, de tartok attól, hogy az én engedelmességem kívánt czélját tetszésednek és ígéretednek el nem éri. Olyan történetek, a melyek az enyémhez hasonló, tám nem oly unalmasok előbeszélések, mint leírások által; és így kitétetve a kemény megrostálásra, a francia nyelv sem lévén anynyira tulajdonom, tartok nem ok nélküli attól, hogy ezen írás, melyet tölem kívánsz nem léssen oly kellemetes, mintha ezt egy született francia írta volna. Igaz hogy azt magadra vállaltad és megígérted, hogy minden ebben találtatható hibákat megjobbitasz és az olvasásra kellemetesebbé teszed; de ki is vihetné ezt jobban véghez?

Cselekedd tehát aszszonyom! kérlek és kényszeritelek, és csak az ebben való bizodalom bátorít engem azon történetnek leírására, a melyet neked ajánlok; a mely is reményem ki nem mégyen kezeidből, a mig oly állapotba nem teszed, hogy a világ szemei előtt is megjelenhetik.“

Mintán azonban ez emlékirat authenticája kétség alá vonatott, s miután hitelességét bizonyítgatnunk kell, nem felesleges megemlítenünk, hogy

Bethlen ezt a emlékiratát francziául maga is megírhatta. Hogy francziául beszélt, azt maga több helyt emlité; legyen elég önéletírását, (II. 172 l.) és kérdéses emlékiratát (Histoire des Révolutions VI. 279) felhoznunk, mely utolsó helyen világosan mondja, hogy Révérend azért kereste fel börtönében, mert vele francziául beszélhetett.

De ha ezeket a vallomásokat nem bírnök is, a muzeum kéziratárában lévő francia levelei Robutinhoz, eléggé bizonyítják. Tudott tehát francziául, de mint maga bévalja, nem úgy, hogy igazítás nélkül világ eleibe merete volna bocsátni emlékiratát: éppen e látszatik megmagyarázni azt, hogyan került az Révérend abbé kezébe. Alkalmasint küldte, s a francia nő, melynek kedviért írta, Révérendet kérte fel átigazítására, mint oly egyént, ki az itteni viszonyokkal némileg ismeretes volt.

Azt hiszem befejezhetem nyomozásom vázlatos előadását, s családás nélkül felállíthatjuk a következő tétéleket:

hogy ezt Bethlen emlékiratai közzé kell számitanunk;

hogy ezt Bethlen francziául írta, s Révérend javította ki, francziául jelenvéa meg először, azért nézték francia regénynek;

hogy abból, hogy a kéziratot Révérend adta közkézre a francia második kiadó tévesen állította fel, hogy francia írta;

végre, mit ki akartam mutatni, hogy önéletírásának érdemes kiadója, Szalay László, elsiette a dolgot, midön apokryphnak nyilvánította.

Mindezek alapján következik, hogy ez emlékirat történelmi kütfejeink közzé tartozik; ezek sorában kell neki helyet jelenlünk a hazai történetbátók örömére.

Kőváry László.

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]